

**Οι παραινήσεις προς την εξουσία στην Ορθόδοξη παράδοση.
Καθηγ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης**

Σεβασμιώτατοι,
Θεοφιλέστατε,
Άγιε Καθηγούμενε,
Κύριοι εκπρόσωποι των αρχών, της πολιτείας, του λαού,
Αγαπητοί συνάδελφοι εκπαιδευτικοί,
Κυρίες και κύριοι ,

Αισθάνομαι πολύ μεγάλη χαρά και τιμή που βρίσκομαι σήμερα εδώ αυτή την ημέρα της γιορτής για να συμμετάσχω στην ευφροσύνη της τεσσαρακοστής επετείου της λειτουργίας της Ορθόδοξης Ακαδημίας Κρήτης και θέλω από καρδιάς να ευχαριστήσω τον αγαπητό και σεβαστό συνάδελφο Αλέξανδρο Παπαδερό, την ψυχή αυτού του Ιδρύματος, γιατί μου δίνει σήμερα την ευκαιρία να βρίσκομαι μεταξύ σας.

Την Κυριακή της Ορθοδοξίας θυμούμαστε και τιμούμε τις παραδόσεις της θρησκείας και του γένους μας. Τις παραδόσεις, που προσδιορίζουν την ταυτότητά μας. Οι παραδόσεις αυτές δεν είναι μόνο θρησκευτικές, γιατί η Ορθοδοξία δεν είναι απλώς μια θρησκευτική ομολογία αλλά συνιστά ένα ευρύτατο και περιεκτικό όραμα του κόσμου, ένα όραμα που νοηματοδοτεί τον κόσμο και τη ζωή.

Στους κόλπους της Ορθοδοξίας συντελείται η αλληλοπεριχώρηση πνευματικών παραδόσεων και βιωματικών εμπειριών, δια των οποίων καθίσταται υπαρκτική πραγματικότητα η χριστιανική διδασκαλία. Στη σημερινή ομιλία δεν θα αναφερθώ στο θέμα από θεολογικής σκοπιάς για να εικονογραφήσω ό,τι ανέφερα για τη βίωση της Ορθοδοξίας ως υπαρκτικής πραγματικότητας. Θα προσεγγίσω το θέμα από έναν άλλο δρόμο, εκείνον της ιστορίας των πολιτικών ιδεών. Ειδικότερα, προτείνω μια περιήγηση στον ιστορικό χρόνο για να παρακολουθήσουμε τις παραινήσεις των εκφραστών της Ορθόδοξης παράδοσης, κυρίως των φορέων της ιεροσύνης, προς την πολιτική εξουσία.

Είναι γεγονός, όπως λέγεται συχνά στις μέρες μας, ότι Εκκλησία και Πολιτεία είναι σφαίρες διακριτές αλλήλων και οφείλουν να είναι χώροι

διακριτής ύπαρξης και δράσης. Ωστόσο, από την ίδια τη σύστασή της η Εκκλησία έχει γνώμη για την κοινωνία των ανθρώπων και τη γνώμη αυτή εκφράζει προς τους πιστούς, αλλά και προς τους φορείς της εξουσίας, στους οποίους δεν επιδιώκει να υπαγορεύσει το περιεχόμενο και τον τρόπο άσκησης του έργου τους αλλά προς τους οποίους επιχειρεί κατά καιρούς να προσφέρει συμβουλές, παραινέσεις, πνευματική και ηθική συναντίληψη, ώστε επιτελώντας το δικό τους έργο να αποβαίνουν συνεργοί της αποστολής που επωμίζεται η Εκκλησία στον κόσμο, για τον καθαγιασμό της ζωής των ανθρώπων επάνω στη γη. Αυτό είναι το νόημα της πατερικής αντίληψης της πολιτικής και η κλασικότερη έκφραση αυτής της στάσης του χριστιανού ποιμένα βρίσκεται οπωσδήποτε μεταξύ των ανατολικών πατέρων, μεταξύ των πατέρων που έγραψαν στα ελληνικά δηλαδή, στον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο. Οι φορείς της χριστιανικής πολιτικής σκέψης φυσικά δεν υπήρξαν όλοι άγιοι. Υπήρξαν όμως άνθρωποι με ζωηρή συνείδηση των πνευματικών τους ευθυνών και με βαθιά συναίσθηση των υποχρεώσεων που απέρρεαν από την ιδιότητά τους ως διερμηνευτών των χριστιανικών αξιών. Το στοιχείο της συναίσθησης της ευθύνης του φορέα της πνευματικής πράξης διατηρεί αμείωτο το ενδιαφέρον των κειμένων που απαρτίζουν την Ορθόδοξη παράδοση πολιτικού στοχασμού παρά τη μεγάλη απόσταση των κειμένων αυτών από μας, κατά πρώτο λόγο χρονικά, αλλά και γλωσσικά, κοινωνικά και ιδεολογικά. Θα μου επιτρέψετε να αναφερθώ δειγματοληπτικά, όχι εξαντλητικά, σ' αυτήν την παρακαταθήκη, αφού πρώτα ανατρέξω στις ιστορικές και πνευματικές καταβολές του πολιτικού λόγου της Ορθόδοξης παράδοσης. Οι καταβολές ανάγονται στις επιβιώσεις της πολιτικής σκέψης της κλασικής αρχαιότητας μετά την κάμψη και υποχώρηση της δημοκρατικής ιδεολογίας στο τέλος του 4^{ου} αιώνα.

Ο θάνατος του Δημοσθένη, το 322, ένα χρόνο μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου του Μεγάλου, συμβολίζει κατά κάποιον τρόπο το τέλος της δημοκρατικής παρακαταθήκης της αρχαίας ελληνικής σκέψης. Ο κλασικός στοχασμός ως κανονιστικός πολιτικός λόγος επιβιώνει με τις μοναρχικές εκδοχές του, όπως αυτές αντιπροσωπεύονται από τον Πολιτικό του Πλάτωνα, ένα από τα όψιμα έργα του Αθηναίου φιλοσόφου, και τους λόγους του Ισοκράτη, ιδίως τους παραινετικούς λόγους του προς τους βασιλείς της Κύπρου, τον Νικοκλή, τον Δημόνικο, τον λόγο για τον βασιλέα της Σαλαμίνας Ευαγόρα και άλλα αντίστοιχα κείμενα. Εδώ εντοπίζονται ακριβώς οι ελληνικές πηγές της πολιτικής παράδοσης του χριστιανικού κόσμου. Οι ιδέες των εμβληματικών αυτών κειμένων της

ελληνικής πολιτικής παρακαταθήκης συναντήθηκαν στις μεγάλες ελληνοιστικές μοναρχίες με τις πολιτικές παραδόσεις των λαών της Εγγύς και της Μέσης Ανατολής. Η τελική σύνθεση συναπάρτισε την ιδεολογία της αγαθής μοναρχίας, που ασκείται ως διακονία των υπηκόων, και ως αυστηρή επιτέλεση καθηκόντων μάλλον παρά κάρπωση και απόλαυση της εξουσίας. Η ρωμαϊκή συμβολή στην ιδεολογία αυτή προήλθε από τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο και τον πολιτικό στωικισμό του έργου του *Εις εαυτόν*. Ο Μάρκος Αυρήλιος μεταβάλλει την ιδεολογία της αγαθής μοναρχίας σε κώδικα πολιτικής ηθικής ή καλύτερα σε ηθική της εξουσίας. Αυτό υπήρξε το διανοητικό υπόστρωμα του εκχριστιανισμού της πολιτικής σκέψης από όπου πήγασε η Ορθόδοξη παράδοση των παραινέσεων προς την εξουσία.

Όταν η κλασική ιδέα της αγαθής μοναρχίας συναντήθηκε με τη διδασκαλία της Καινής Διαθήκης, ιδίως με τα εξόχως πολιτικά κείμενα του Αποστόλου Παύλου, όπως η προς Ρωμαίους επιστολή, προέκυψε η χριστιανική πολιτική σκέψη, την οποία ο Άγιος Αυγουστίνος συνέδεσε με την προσδοκία της δημιουργίας της πόλεως του Θεού. Στη χριστιανική αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης, η επιβολή και επιβίωση της χριστιανικής πολιτικής εξουσίας για περισσότερο από χίλια χρόνια έθεσε τους φορείς της πνευματικής ζωής, δηλαδή κυρίως τον Ορθόδοξο κλήρο, ενώπιον της ευθύνης της καθοδήγησης, της συμβουλής, της ηθικής εγκαρδίωσης, της παραμυθίας, αλλά και του ελέγχου, όταν ανέκυπτε η ανάγκη. Έτσι προέκυψε η Ορθόδοξη παράδοση του πολιτικού στοχασμού. Οι πατέρες, που απαρτίζουν αυτή την παράδοση, παρλαμβάνουν τον Συνέσιο Κυρήνης, Επίσκοπο Πτολεμαΐδος, τον Αγαπητό, διάκονο της Αγίας Σοφίας, τον Άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό, τον Ηγούμενο της Μονής Στουδίου Θεόδωρο, τους Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο και τον μαθητή του Νικόλαο Μυστικό, τον Αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας Θεοφύλακτο, τον μοναχό και λόγιο Νικηφόρο Βλεμμύδη και τον Πατριάρχη Αντώνιο Δ'. Όπως φαίνεται από αυτή την τελείως κατ' επιλογήν απαρίθμηση η χριστιανική πολιτική σκέψη, όπως διερμηνεύεται από τους φορείς της ιεροσύνης, εκτείνεται σε όλο το χρονικό εύρος της βυζαντινής ιστορίας από τα πρωιμότερα χρόνια, όταν οι μνήμες του αρχαίου κόσμου παρέμεναν ακόμη ζωντανές ως το τέλος της αυτοκρατορίας.

Το περίγραμμα όλης της παράδοσης τίθεται ήδη στο μεταίχμιο ακριβώς του αρχαίου κόσμου προς τον χριστιανικό Μεσαίωνα από τον Συνέσιο,

επίσκοπο Πτολεμαΐδος. Ο Συνέσιος, ο οποίος είχε γεννηθεί στην πόλη Κυρήνη της Πενταπόλεως υπήρξε νεοπλατωνικός στην παιδεία του και βρίσκεται ακριβώς στο μεταίχμιο μεταξύ του εθνικού και χριστιανικού κόσμου, όπως φαίνεται από τον λόγο, τον οποίον εξεφώνησε προς τον βασιλέα Αρκάδιο το έτος 400 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη. Στο κείμενο αυτό, ο Συνέσιος, ο οποίος προς το τέλος της ζωής του έγινε επίσκοπος Πτολεμαΐδος στην Βόρειο Αφρική, συνδυάζει την παρακαταθήκη της αρχαίας παιδείας με τη χριστιανική διδασκαλία. Προβάλλει το πρότυπο του καλού βασιλέως, ο οποίος έχει ως πρότυπο τον Θεό και ως εκ τούτου πρέπει να μεταχειρίζεται τους υπηκόους του, όπως ο Θεός μεταχειρίζεται τους ανθρώπους, τα παιδιά του, με αγάπη και δικαιοσύνη. Συγχρόνως απηχώντας την αρχαία Αριστοτελική παράδοση ο Συνέσιος προβαίνει στη διάκριση μεταξύ βασιλέως και τυράννου και τονίζει ότι η βασιλεία είναι υπηρεσία. Είναι υπηρεσία των υπηκόων και ως εκ τούτου η βασιλικότερα των αρετών είναι η φρόνησις, που θα καθοδηγεί αυτή τη διακονία. Δεν λείπει όμως από το κείμενό του και η διάσταση του ελέγχου και της κριτικής. Αναφέρεται στην τάση της βασιλικής αυλής προς τη χλιδή και την πολυτέλεια και προειδοποιεί τον αυτοκράτορα κατά των εκτροπών που μπορεί να προκύψουν από αυτή την προδιάθεση.

Στον λόγο περί βασιλείας του Συνεσίου, συγκλίνει η παλαιότερη παράδοση της αγαθής μοναρχίας με τη χριστιανική διδασκαλία και το ίδιο το κείμενο στην απαρχή του χριστιανικού Μεσαίωνα αποβαίνει η πηγή της μεταγενέστερης χριστιανικής πολιτικής σκέψης, τόσο σε Ανατολή, όσο και στη Δύση από τις λατινικές του μεταφράσεις και φαίνεται να είναι γνωστό σε όλους τους χριστιανούς πατέρες του Μεσαίωνα. Ακολουθεί στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, στα χρόνια του αυτοκράτορος Ιουστινιανού, στη μεγάλη εποχή της τελευταίας απόπειρας της ανασυγκρότησης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε όλο το εύρος του αρχαίου ρωμαϊκού κόσμου, ο Αγαπητός, «διάκονος της Αγιότητας του Θεού Μεγάλης Εκκλησίας». Είναι ο διάκονος της Αγίας Σοφίας, ο οποίος απευθύνει προς τον βασιλέα Ιουστινιανό το έτος 530 *Εκθεσιν κεφαλαίων παραινετικών*. Στο πρώιμο αυτό κείμενο προβάλλεται το ιδεώδες της θεοκρατικής μοναρχίας. Η βασιλεία του χριστιανού μονάρχη, του Ορθόδοξου αυτοκράτορα, είναι δεδομένη άνωθεν και παντελώς ανεξέλεγκτη επί της γης. Οι κυριότερες αρχές της είναι η εύνοια, η ευσέβεια και η φιλανθρωπία. Ο βασιλεύς πρέπει να είναι φιλόσοφος απηχώντας τις απόψεις του Συνεσίου. Αλλά αν η αγάπη της σοφίας είναι η απαρχή της φιλοσοφίας, της ίδιας της σοφίας η αρχή είναι ο φόβος του Θεού. Ο βασιλεύς οφείλει να είναι *ευεργέτης* και

σωτήρ των υπηκόων και έμψυχος νόμος (κεφ. 47), ώστε να ελέγχει και τον εαυτό του αφού δεν υπάρχει άλλη δύναμη να τον ελέγξει επί της γης. Αυτό το κείμενο, το οποίο διακρίνεται για την καλλιέπεια του ελληνικού λόγου στον οποίο εκφράζεται, θεωρήθηκε πρότυπο ρητορικού ύφους στη μεσαιωνική παιδεία και χρησιμοποιήθηκε ως διδακτικό εγχειρίδιο στα σχολεία της Εκκλησίας και της πολιτείας και ως εκ τούτου παραδόθηκε από πλήθος χειρογράφων και αργότερα χρησιμοποιήθηκε στις έντυπες μορφές του μετά τον 16^ο αιώνα ως διδακτικό εγχειρίδιο στα σχολεία σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου. Μόνο στον 16^ο αιώνα αριθμούνται είκοσι εκδόσεις. Με την πληθώρα αυτή των χειρογράφων που το παρέδωσαν και τις εκδόσεις που το κατέστησαν ευρύτερα προσιτό αποβαίνει το συχνότερα χρησιμοποιημένο κείμενο από όλη την παραινετική φιλολογία και κεντρική πηγή στην παράδοση της βυζαντινής πολιτικής σκέψης.

Ωστόσο η χριστιανική πολιτική σκέψη δεν είναι μόνο παραινετική, αλλά όπως έδειξε τελείως από τις απαρχές της αυτοκρατορίας ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος μπορεί να αποβεί και οφείλει να είναι και ελεγκτική, όταν αυτό απαιτηθεί από τις περιστάσεις. Η μεγάλη κρίση της αυτοκρατορίας και της κοινωνίας τον 8^ο και τον 9^ο αιώνα, η Εικονομαχία, έδωσε την ευκαιρία να εκδηλωθεί η ελεγκτική διάσταση της πολιτικής σκέψης και επιπλέον να διατυπωθεί ρητά από πλευράς της Εκκλησίας η διακριτή αποστολή Εκκλησίας και Πολιτείας. Θα σας θυμίσω ακριβώς και λόγω της επικαιρότητάς τους τη σημερινή ημέρα, δύο κείμενα τα οποία είναι εμπνευσμένα από το ζήτημα της τιμής των αγίων εικόνων. Το ένα κείμενο ανήκει στον μεγάλο ποιητή της Εκκλησίας, τον Άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό. Πρόκειται για τον δεύτερο Λόγο προς τους διαβάλλοντας τας αγίας εικόνας. Στο κείμενο αυτό ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός έχει την ευκαιρία να προβεί στη διάκριση της αποστολής της Εκκλησίας από εκείνην της Πολιτείας. Γράφει λοιπόν ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός: «Ου βασιλέων εστι νομοθετείν τη Εκκλησία».

Αυτή είναι η πρώτη ρητή διάκριση μεταξύ της πολιτικής ευπραξίας, που ανήκει στους βασιλείς, στους άρχοντες, που φέρουν το εγκόσμιο ξίφος, και της εκκλησιαστικής θεσμοθεσίας, η οποία ανήκει αποκλειστικά στους φορείς της ιεροσύνης, στους πατέρες και τους ποιμένες. Ακολουθεί λίγο αργότερα στις αρχές του 9^{ου} αιώνα ο ηγούμενος της Μονής Στουδίου της Κωνσταντινουπόλεως Θεόδωρος, ο οποίος σε μια από τις επιστολές του διαχωρίζει και πάλι τις αρμοδιότητες του βασιλέως και της Εκκλησίας.

Βλέπουμε εδώ δύο κείμενα, τα οποία εμπνέει η υπεράσπιση της σημασίας των εικόνων ως στοιχείων της Ορθόδοξης λατρείας, που δίνουν όμως την ευκαιρία στους φορείς της ιεροσύνης να ομιλήσουν για την αναρμοδιότητα της κοσμικής εξουσίας να επεμβαίνει στα θέματα της πίστεως. Η αποστολή της κοσμικής εξουσίας είναι το «διαλλάττειν τα σαρκικώς διαφορούμενα», τα ζητήματα του κόσμου που αναφέρονται στην επίγεια ζωή των ανθρώπων.

Η παράδοση του προβληματισμού για τον ενδεδειγμένο ρόλο της πολιτικής εξουσίας από την σκοπιά της Εκκλησίας δημιουργεί ορισμένα κείμενα, τα οποία επικράτησε να ονομάζονται «κάτοπτρα των ηγεμόνων», με την έννοια ότι εμφανίζουν ενώπιον του ηγεμόνος, του βασιλέως, ένα κάτοπτρο στο οποίο οφείλει να διακρίνει τα ενδεδειγμένα του χαρακτηριστικά. Στη χριστιανική παράδοση τόσο της Ανατολής, όσο και της Δύσεως υπάρχει πληθώρα τέτοιων κειμένων. Στην Ανατολή το σημαντικότερο ίσως κάτοπτρο γραμμένο στην ελληνική γλώσσα ανήκει στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο τον Μέγα, ο οποίος περιλαμβάνει το κείμενο αυτό σε μια επιστολή που απευθύνει στον άρτι βαπτισθέντα ηγεμόνα της Βουλγαρίας Βόριδα, ο οποίος προς τιμήν του Βυζαντινού Αυτοκράτορα ονομάστηκε Μιχαήλ. Επιγράφεται το κείμενο αυτό *Τί εστί έργον Αρχοντος, Φώτιος ο Αγιώτατος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως προς Μιχαήλ τον Αρχοντα Βουλγαρίας*. Αυτή η παραίτηση μας δείχνει ακριβώς τη σύλληψη και τον προσδιορισμό του ρόλου του φορέα της κοσμικής εξουσίας, όπως τον βλέπει η Εκκλησία.

Ο ίδιος ο άρχοντας, ο ηγεμόνας, κατά τον Φώτιο οφείλει με τη ζωή του και τα έργα του να γίνει η παραίτηση των καλών και των μεγάλων προς ολόκληρο το ανθρώπινο γένος. Πρόκειται για κείμενο σημαντικότερο στο οποίο κατοπτρίζεται ο ωκεανός της παιδείας του ιερού Φωτίου. Στις νουθεσίες του προς τον Βόριδα-Μιχαήλ ακούμε τον Ισοκράτη και τον Σενέκα· διαισθανόμαστε τις απόψεις του Αριστοτέλη περί διανεμητικής δικαιοσύνης και βλέπουμε πως συνδιαλέγεται με τις παραινέσεις του Συνεσίου και του Αγαπητού όλη η μεταγενέστερη παράδοση. Μαζί με το έργο του Αγαπητού, τα πολιτικά κεφάλαια προς τον Ιουστινιανό, και τα κείμενα του Θεοφυλάκτου, Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, και του Νικηφόρου Βλεμμύδη, που θα δούμε στη συνέχεια, το κείμενο του Φωτίου απαρτίζει το σώμα των σημαντικότερων κατόπτρων των ηγεμόνων στη βυζαντινή παράδοση.

Ο διάδοχος και μαθητής του ιερού Φωτίου, ο Πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός, με μια δική του παραίνεση προς τους φορείς της εξουσίας μας αποκαλύπτει και μια άλλη χρήση αυτής της φιλολογίας, που ήδη είναι αισθητή και στο κείμενο του Φωτίου, που απευθύνεται προς ένα ηγεμόνα εκτός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ο οποίος προσήλθε στο χριστιανισμό. Ο Νικόλαος ο Μυστικός γράφει και προς μη χριστιανούς για να τους προσφέρει τις παραινήσεις του και μάλιστα γράφει εις τον Σαρακηνό Εμίρη της Κρήτης, προς τις αρχές του 10^{ου} αιώνα, για να τον παροτρύνει να σταματήσει τις επιδρομές του και τις αιχμαλωσίες των κατοίκων της Κύπρου. Θα μου επιτρέψετε να σας διαβάσω δυο αποσπάσματα από αυτή την επιστολή του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως προς τον Εμίρη της Κρήτης: «Δύο κυριότητες πάσης της εν γη κυριότητος η τε των Σαρακηνών και η των Ρωμαίων υπερανέχουσι και διαλάμπουσι ώσπερ οι δύο μεγάλοι εν τω στερεώματι φωστήρες. Και δει κατ' αυτό γε τούτο μόνον κοινωνικώς έχειν και αδελφικώς». Πρόκειται δηλαδή για μια προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η παραινετική πολιτική φιλολογία και στη ρύθμιση των εξωτερικών σχέσεων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Συμπληρώνει όμως ο Πατριάρχης, με την ευκαιρία αυτής της επικοινωνίας: «ο εις αρχήν καταστάς δίκαιος αν εΐη σπουδήν ποιείσθαι και διαπρέπειν».

Το μέγιστο κατόρθωμα του άρχοντος λοιπόν είναι η άσκηση της δικαιοσύνης, όπως λέγεται και στους χριστιανούς ηγεμόνες. Αυτά λοιπόν χρησιμοποιούνται από τον Πατριάρχη για να πείσει τον Σαρακηνό Εμίρη της Κρήτης να πολιτευθεί ως δίκαιος φορέας της μοναρχικής εξουσίας.

Στην παράδοση προστίθεται αργότερα το κείμενο *Παιδεία βασιλική* του Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου, ο οποίος απευθύνει νουθεσίες προς τον βασιλόπαιδα Κωνσταντίνο, υιό του αυτοκράτορος Μιχαήλ του Ζ'. Όπως και τα άλλα κείμενα αλλά ίσως πιο επιτεταμένα σ' αυτή την περίπτωση λόγω της ανάπτυξης του ενδιαφέροντος για την κλασική παιδεία από τον 11^ο αιώνα και εξής στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, το κείμενο αυτό διαθέτει πλείστες κλασικές αναφορές στον Πλάτωνα, τον Πολύβιο, τον Θεμίστιο και τον Συνέσιο. Χρησιμοποιεί και ο Θεοφύλακτος τη διάκριση μεταξύ τυραννίας και βασιλείας, τονίζοντας ότι η μεν τυραννία ασκείται υπέρ του ιδίου συμφέροντος, ενώ η βασιλεία, η νόμιμη μοναρχική εξουσία, ασκείται υπέρ των υπηκόων. Η θρησκεία αποτελεί τη βάση και το θεμέλιο της βασιλείας και ο βασιλεύς οφείλει να διακρίνεται από δύο αρετές που πρέπει να είναι και τα παραδείγματα προς τους

υπηκόους του, πρώτον την ικανότητά του για την κρίση και την επιλογή των φίλων του και δεύτερον για την άσκηση της φιλανθρωπίας. Αντίστοιχες ιδέες εκφράζει και ο μοναχός και λόγιος Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο οποίος μας μεταφέρει στον κόσμο της Αυτοκρατορίας της Νικαίας, του κράτους δηλαδή στο οποίο κατέφυγε η βυζαντινή αυλή μετά τη λατινική άλωση της Κωνσταντινουπόλεως το 1204. Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ως αυλικός και ως παιδαγωγός των ηγεμόνων, είχε συντάξει ένα λαμπρό κείμενο με τον τίτλο *Ανδριάς Βασιλικός*, στον οποίο σμιλεύει κατά κάποιο τρόπο τα γνωρίσματα του αγαθού μονάρχη. Το 1255, του προετάθη να γίνει Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αλλά δεν το δέχθηκε και προτίμησε το μοναχικό στάδιο. Σ' έναν άλλο του λόγο, *Οποίον δει είναι τον βασιλέα*, μας δίνει τον επιγραμματικότερο ορισμό της βασιλείας. Τι είναι η βασιλεία ερωτά, και απαντά «έστι αύτη λαού στηριγμός αμετακίνητος». Βλέπουμε εδώ να προϋποτίθεται και να αναβλύζει στην επιφάνεια ενός χριστιανικού κειμένου όλη η αρχαία παράδοση της πολιτικής σκέψης.

Ωστόσο η χριστιανική αυτοκρατορία, παρά την επάνοδο στην Κωνσταντινούπολη το 1261, την ανάκτησή της από τους Έλληνες, βαδίζει πλέον προς το τέλος της. Περισφίγγεται από τα στίφη των εχθρών και γίνεται αντικείμενο ασέβειας από άλλους ήσσονες χριστιανούς ηγεμόνες. Τότε και πάλι η Εκκλησία ασκεί τον παραινετικό της λόγο ως έλεγχο αυτής της ασέβειας. Έχομε ένα καταπληκτικό παράδειγμα, που προέρχεται το έτος 1395 από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιο τον Δ', ο οποίος γράφει προς τον μεγάλο Ρήγα της Μοσχοβίας, τον Ρώσο ηγεμόνα, ο οποίος ανακαλείται στην τάξη από τον Πατριάρχη για την ασέβεια που είχε εκδηλώσει προς τον αυτοκράτορα των Ρωμαίων. Γράφει λοιπόν ο Πατριάρχης:

Ει γαρ και συγχωρήσει Θεού τα έθνη περιεκύκλωσαν την αρχήν του βασιλέως και τον τόπον αλλά μέχρι της σήμερα την αυτήν χειροτονίαν έχει ο βασιλεύς παρά της Εκκλησίας και την αυτήν τάξιν και τας αυτάς ευχάς και τω μεγάλω χρίεται μύρω και χειροτονεύεται βασιλεύς και αυτοκράτωρ των Ρωμαίων, πάντων δηλαδή των χριστιανών και εν παντί τόπω και παρά πάντων Πατριαρχών και Μητροπολιτών και Επισκόπων μνημονεύεται το όνομα του βασιλέως ένθα ονομάζονται χριστιανοί.

Αυτή είναι η ιδέα της μίας Ορθόδοξης αυτοκρατορίας, όπου ο “κράτιστος και άγιος αυτοκράτωρ” είναι “ορθοδοξότατος και πιστώτατος και

πρόμαχος της Εκκλησίας και εκδικητής". Όλοι οι Ορθόδοξοι, διακηρύσσει ο Πατριάρχης, συνιστούν μια ενιαία κοινότητα πιστών, της οποίας κορυφή είναι ο αυτοκράτωρ και της οποίας τη συνοχή περιφρουρεί η Εκκλησία, που ορθοτομεί τον λόγον της αληθείας. Ο Πατριάρχης εμφανίζεται εύγλωττος εκφραστής της μεσαιωνικής πολιτικής σκέψης κηρύττοντας την ενότητα της αυτοκρατορίας και της Εκκλησίας και την οικουμενικότητα της χριστιανικής αυτοκρατορίας ως αρχές της πίστης παρά τα βλοσυρά δεδομένα της πολιτικής πραγματικότητας, που περισφίγγουν αυτή την ιδεολογική αντίληψη της ενιαίας χριστιανικής κοινότητας.

Το 1453, 58 χρόνια αφού γράφει ο Πατριάρχης Αντώνιος, η υπερχιλιετής αυτή παράδοση της χριστιανικής παραινετικής φιλολογίας έφτασε στο τραγικό και βίαιο τέλος της με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως και την κατάλυση της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία βρέθηκε εν αιχμαλωσία αντιμέτωπη με την πρόκληση της συνύπαρξης με έναν αλλόθρησκο κυρίαρχο, προς τον οποίο φυσικά δεν μπορούσε να απευθύνει πλέον παραινήσεις και νουθεσίες. Για να διασφαλίσει την επιβίωση του ποιμνίου της στο αλλόθρησκο κράτος, η Εκκλησία αντιμετώπισε την πρόκληση με την επεξεργασία κατ' οικονομίαν λύσεων και ιδεολογικών προσαρμογών, που εν τέλει, πολύ συχνά δια της οδού του μαρτυρίου, υπηρέτησαν τον στόχο της επιβίωσης του χριστιανικού λαού. Η διανοητική κληρονομιά της Εκκλησίας και η πολιτική της έκφανση με την παραινετική φιλολογία προς τους ηγεμόνες βρήκε δύο διεξόδους μεταλαμπάδευσης και επιβίωσης υπό τις συνθήκες της δουλείας. Η μία διεξόδος υπήρξε εκείνη της παιδείας. Τα κείμενα του Συνεσίου, του Αγαπητού, του Θεοφυλάκτου, όπως και οι προχριστιανικές πηγές των ιδεών τους, ιδίως τα κείμενα του Ισοκράτη, έγιναν τα αναγνώσματα για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία της Εκκλησίας κατά τους χρόνους της δουλείας. Έτσι η διανοητική παρακαταθήκη παρέμεινε ζωντανή στη συνείδηση του Γένους ως στοιχείο της παιδείας του. Αυτό αποδεικνύεται από τα πολλά μεταβυζαντινά χειρόγραφα που παραδίδουν αυτή τη φιλολογία, τα πλείστα εξ αυτών μαθηματάρια στα ελληνικά σχολεία. Από τα χειρόγραφα τα κείμενα της παραινετικής φιλολογίας προς τους χριστιανούς ηγεμόνες πέρασαν στα έντυπα διδακτικά εγχειρίδια και παρέμειναν μέχρι την έλευση της νεωτερικότητας με τη συγκρότηση του εκπαιδευτικού συστήματος του ελληνικού κράτους, που κατήργησε πλέον τη διδασκαλία των χριστιανικών κειμένων, το

θεμελιώδες συστατικό της παιδείας του Γένους, κυρίως για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.

Η δεύτερη διέξοδος της επιβίωσης της χριστιανικής παραινετικής φιλολογίας, υπήρξε η υιοθέτηση και καλλιέργειά της στις αυλές των Ρουμάνων ηγεμόνων της Μολδαβίας και της Βλαχίας κατά την προφαναριωτική περίοδο, κατά την περίοδο, που οι χριστιανικές αυτές ορθόδοξες ηγεμονίες βρίσκονταν υπό οθωμανική επικυριαρχία. Από αυτή την οδό παραδόθηκαν τα σημαντικότερα χειρόγραφα και ιδίως οι σημαντικότερες παραφράσεις των κειμένων, περιλαμβανομένων εκείνων του Ισοκράτη, στα νέα ελληνικά. Αυτό υπήρξε το παιδευσιακό υπόστρωμα για μια ακόμη, τελική πλέον, μεταμόρφωση της αρχαίας παράδοσης των παραινέσεων προς τους ηγεμόνες. Όταν οι πηγές της παραινετικής φιλολογίας στις νεοελληνικές, ως επί το πλείστον, εκδοχές τους παιρνούν ως μέρος της εκπαιδευτικής σκευής τους στους λογίους του Διαφωτισμού, όπως τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, τον Δημήτριο Καταρτζή, ακόμη και τον Ευγένιο Βούλγαρη, θα προσφέρουν το υπόστρωμα και το λεξιλόγιο για τη διατύπωση της θεωρίας της αγαθής μοναρχίας, η οποία όμως πλέον, στον αιώνα των φώτων, αναμένεται ότι θα δοκιμασθεί, κυρίως από τις μεταρρυθμίσεις που θα εισαγάγει στην παιδεία και την κοινωνία. Με τους παλλαπούς αυτούς τρόπους η χριστιανική φιλολογία των παραινέσεων προς την πολιτική εξουσία παρέμεινε ζωντανή και παραδόθηκε ως οργανικό τμήμα της διανοητικής παρακαταθήκης του νέου ελληνισμού. Αυτό, που εν κατακλείδι μπορούμε να συγκρατήσουμε εμείς σήμερα, από τα μηνύματα αυτής της λαμπρής παρακαταθήκης του ελληνικού λόγου, διότι δεν είναι μόνο το περιεχόμενο των ιδεών αλλά και το κάλλος του λόγου που χαρακτηρίζει αυτή τη φιλολογία, είναι η ζωνρή υπόμνηση της ευθύνης ενώπιον Θεού και ανθρώπων, που τώρα πλέον, στις δημοκρατικές κοινωνίες, δεν υπέχουν μόνο οι άρχοντες, οι φορείς της εξουσίας, αλλά υπέχουμε όλοι μας ως φορείς ελευθεριών, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Ευχαριστώ πολύ για την υπομονή σας.